УДК: 338. 4:631.7 (574/575)
ББК: 65,9 (2) 301+40.62 (2.)
К-72

ИСТИФОДАИ САМАРАНОКИ ЗАХИРАҲОИ ОБӢ - ҲАМЧУН САМТИ МУҲИМИ РУШДИ УСТУВОРИ ИҚТИСОДИ МИНТАҚА

Казокзода Умеда Ҳурматулло *- докторант (Phd)-и соли аввали кафедраи иқтисоди миллӣ ва бехатарии иқтисодии факултети иқтисод ва идораи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон., ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17, e- mail: kazokzoda96@mail.ru*

ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ - КАК НАПРАВЛЕНИЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНА

Казокзода Умеда Хурматулло *- докторант, 1-курса кафедры национальной экономики и экономической безопасности факультета экономики и управления Национального университета Таджикистана. г.Душанбе, пр. Рудаки 17, e-mail:* kazokzoda96@mail.ru

EFFICIENT USE OF WATER RESOURCES - AS A DIRECTION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE REGIONAL ECONOMY

Kazokzoda Umeda Khurmatullo *- Post-graduate Student, 1st Year Student of the Department of National Economy and Economic Security, Faculty of Economics and Management, National University of Tajikistan. Dushanbe, Rudaki Ave. 17, e-mail: kazokzoda96 @mail.ru*

Вожаҳои калидӣ: *захираҳои обӣ, истифодаи самараноки захираҳои обӣ, рушди устувор, иқтисодиёт, самтҳои асосии амалисозии рушди устувори минтақа.*

Дар мақола роҳҳои таъмини рушди устувори иқтисодии ҷумҳурӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Ҷанбаҳои назариявии ташаккули рушди устувори иқтисодӣ баррасӣ шудааст. Қайд карда мешавад, ки заминаи ташаккули консепсияи рушди устувор ҳанӯз дар охири солҳои 80-уми асри гузашта гузошта шуда буд. Тибқи таърифи олимон рушди устувор се ҷанбаъ - иқтисодӣ, экологӣ ва иҷтимоиро дар бар мегирад. Дар мақола муаммоҳои асосии ба истифодаи самараноки захираҳои обӣ - ҳамчун самти муҳими рушди устувори минтақа муайян гардидааст. Чорабиниҳои асосии амалигардонии истифодаи самараноки захираҳои обӣ - ҳамчун самти муҳими рушди устувор ва дурнамои он аз нуқтаи назари иқтисодӣ, экологӣ ва иҷтимоӣ, ки самараи сетарафаро ба бор меорад, асоснок ва пешниҳод шудааст, ки ҳам аз ҳисоби манбаъҳои дохилӣ (аз ҳисоби буҷети ҷумҳурӣ) ва ҳам аз ҳисоби ҷалби сармоягузо-риҳои берунӣ (инвеститсияи хориҷӣ) амалӣ кардан ба мақсад мувофиқ аст.

Ключевые слова: *водные ресурсы, эффективное использование водных ресурсов, устойчивое развитие, экономика, основные направления реализации устойчивого развития региона.*

В статье рассматриваются пути обеспечения устойчивого экономи-ческого развития республики. Рассмотрены теоретические аспекты формирования устойчивого экономического развития. Отмечается, что основы концепции устойчивого развития были заложены в конце 80-х годов прошлого века. По определению ученых, устойчивое развитие включает в себя три аспекта - экономический, экологический и социальный. В статье определены основные проблемы эффективного использования водных ресурсов. Обоснованы и предложены основные мероприятия по реализации эффективного использования водных ресурсов - как основное направление устойчивого развития экономики региона устойчивого развития и его перспективы с экономической, экологической и социальной точек зрения, приносящие трехсторонний эффект, как

за счет внутренних источников (из республиканского бюджета), так и от прив-лечения иностранных инвестиций (иностранных инвестиций) целесооб-разно по назначению.

Key words: *water resources, efficient use of water resources, sustainable development, economy, main directions for the implementation of sustainable development of the region.*

The article discusses ways to ensure sustainable economic development of the republic. Theoretical aspects of the formation of sustainable economic development are considered. It is noted that the foundations of the concept of sustainable development were laid in the late 80s of the last century. According to scientists, sustainable development includes three aspects - economic, environmental and social. The article identifies the main problems of efficient use of water resources as the main direction of sustainable development of the region's economy. The main measures for the implementation of the efficient use of water resources are substantiated and proposed - as the main direction of sustainable development of the economy of the region of sustainable development and its prospects from an economic, environmental and social point of view, bringing a tripartite effect, both from internal sources (from the republican budget), and from attracting foreign investment (foreign investment) is expedient for its intended purpose.

Консепсияи рушди устувор (sustainability) аввалин маротиба соли 1974 дар ҳуҷҷатҳои Шӯрои умумиҷаҳонии мазҳабӣ (динӣ) ҳамчун ҷавоб ба ташкили андешаҳо дар кишварҳои тараккикарда дар хусуси хатари муаммоҳои ҳифзи зист дар шароите, ки қисми зиёди инсоният дар шаро-ити камбизоатӣ, гуруснагӣ ва беморӣ қарор дорад, ба вуҷуд омад. Дар он қайд карда мешуд, ки «*якум,* устувории иҷтимоӣ бе тақсимоти баро-баре, ки камёб (камчин) мебошад ё ин ки бе имконияти иштироки якҷоя дар ҳалли муаммоҳои иҷтимоӣ ба даст намеояд». *Дуюм,* ҷамъияти гло-балӣ устувор шуда наметавонад, агар талабот ба озуқа дар ҳар ҳолат аз сатҳи глобалии таъминоти он паст буда дараҷаи ифлосшавӣ аз таъ-сири партовҳо, яъне аз имконияти ҳазмкунии низоми экологӣ паст бошад. *Сеюм,* ташкилотҳои нави иҷтимоӣ танҳо дар он ҳолат устувор шуда метавонанд, ки агар худуди истифодаи захираҳои табиии барқарорна-шаванда аз афзоиши захираҳои аз ҳисоби сармоягузории технологӣ пеш нагузаранд [7; С. 116].

Бояд қайд намуд, ки ду даҳсолаи охири асри гузашта низ шоҳиди гузаронидани як қатор чорабиниҳои ҳифзи муҳити зист гаштанд. Аз ин ҷост, ки дар ташаккули консепсияи тараққиёт бо назардошти маҳдудият-ҳои экологӣ ҳам аз ҷиҳати назариявӣ ва ҳам аз ҷиҳати амалӣ маърӯзаи Комиссияи байналхалқӣ бо муҳити зист ва тараққиёт «Ояндаи умумии мо» (с. 1987), ки бо супориши СММ ва таҳти раисии Х.Г. Брундтланд (сарвазири ҳамонвақтаи давлати Норвегия) гузашт, мақоми муҳимро ишғол намуд. Хулоса ва пешниҳодҳои комиссияи байналхалқӣ аз тарафи Ассамблеяи генералии СММ баҳои мусбиро гирифт [10; С. 12].

Ба ҷумлаи чунин чорабиниҳо Конфронси СММ дар бораи муҳити зист ва тараққиётро дохил кардан низ мумкин аст, ки он соли 1992 дар шаҳри Рио-де-Жанейро (бо номи конфренсияи Рио-92) баргузор гардид. Ҳуҷҷати муҳиме, ки дар ин конфронс баррасӣ гардид, барномаи «Тар-тиби рӯз барои асри XXI» буд, ки аз тарафи 179 давлати дунё қабул гардида, он таҷассумгари барномаи глобалии тараққиёти иқтисодӣ ва иҷтимоии башарӣ барои садсолаи оянда буд [8; С. 48-54].

Дар маҷмуъ, бо назардошти тадқиқоти назарраси назариявӣ ва амалӣ дар соҳаи рушди устувори системаҳои иқтисодӣ, таваҷҷӯҳи аксари олимон ба ҷанбаҳои экологӣ ва иқтисодии рушди устувор нигаронида шудааст. Иштироки экологҳо дар қабули қарорҳои иҷтимоию иқтисодӣ муҳим аст, зеро аксарияти онҳо иқтисодиётро ҳамчун зерсистема дар доираи экосистемаи калонтар таҳлил мекунанд. Аз ин ҷост, ки сиёсати рушди устувор бояд ба тадбирҳои пешгирикунандаи экологӣ, ки ҷараён-ҳои умумии иқтисодиро беҳтар мекунанд, асос ёбад. Бе муносибати экологӣ маънои таъсири тарафайн ва истифодаи оптималии иқтидорҳои табиӣ иқтисодиро фаҳмидан ғайриимкон аст.

Таҳлили ақидаи иқтисодчиён оид ба муҳити табиӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки робитаҳои экологӣ ва иқтисодии дар давоми чанд аср ташаккул ёфтаро аз бар намуд. Дар муддати тӯлонӣ мушкилоти экологӣ сарфи назар карда мешуд, зеро тағйироти назарраси антропогенӣ дар муҳити табиӣ мушоҳида карда намешуд.

Мувофиқи ақидаи баъзе аз олимон - рушди устувор маънои коҳиш додани таъсири зараровар ба ҳолати муҳити табииро дар айни замон бо мақсади пешгирии муаммоҳои экологӣ-иқтисодӣ ва қонеъ гардондани талаботи имрӯза бо назардошти талаботи насли оянда дорад. Консеп-сияи рушди устуворро намояндагони мактабҳои мухталифи илмӣ ба таври гуногун шарҳ медиҳанд.

Саҳми назаррасро дар омӯзиши категория “Рушди устувор» Р.К. Тернер гузоштааст. Ӯ консепсияи рушди устуворро бо ду соҳаи экологӣ, ки ба андешаи ҷонибдорони он нақши ҳалкунандаро дар рушди муҳити ҷуғрофӣ эътироф мекунанд, ҷудо намудааст. Ҳамзамон, баъзе аз олимони рус, махсусан иқтисоддонҳоеро, ки ба таҳқиқ ва омӯзиши рушди устувор машғуланд, низ ба ҳамин ақидаанд (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1

Тасниф (гурӯҳбандӣ)-и устуворӣ аз рӯи ақидаи Р.К. Тернер

Роҳнамои экологикунонӣ	Категория устуворӣ (тарафдор)	Шарҳи мазмун ва моҳияти он
Маркази техногенӣ	Хеле заиф ва устувор (Ҷ. Хартвик)	Насли оянда бояд бо сармояи моддию табиӣ на камтар аз замони ҳозира таъмин бошад. Ҳарду намуди сармоя қобили қабул ҳисобида мешаванд, яъне афзоиши неъматҳои иҷтимоӣ ва моддӣ метавонад коҳиши сармояи табииро ҷуброн кунад ва баръакс. Захираҳои табииро метавон истифода бурд, зеро пешрафти технологӣ ба ҷои захираҳои тамомшуда ва барқарорнашаванда кӯмак мекунад ва муҳити зистро дастгирӣ мекунад.
	Заиф Устувор (Д. Пирс, Г. Аткинсон, Э. Барбиер, А.Маркандия, Р.К. Тернер	Дастовард ба рушди устувор ва идоракунии оқилонаи захираҳои табиӣ тавассути сиёсати бозори "сабз", ки ба муҳити зист таъсири мусбии худро мерасонад, ба даст меояд. Маҳдудияти истифодаи захираҳои табиӣ сармояест, ки барои таъмини истеъмол зарур аст ва ба рушди устувор таъсир мерасонад. Дар ҳудуди боло маҳдудиятҳои захираҳои табиӣ мавҷуданд, ки аз қобилияти азхудкунии муҳити зист вобастагӣ доранд. Рушди иқтисодӣ имконпазир аст, агар суръати тағйироти технологӣ, ки рушди иқтисодиётро бе вайрон кардани маҳдудиятҳои муқарраршуда таъмин менамояд, аз суръати афзоиши иқтисодӣ зиёдтар бошад.
Марказӣ экологӣ	Рушди пурқувват **(Г. Дейли)**	Нигоҳдории максималии истифодаи ғайриоқилонаи захираҳои табиӣ. Иқтисод бояд ба принсипҳои эҳтиётӣ ва ба ҳадди аксар стандартҳои бехатарӣ асос ёбад. Аз даст додани сармояи табиии муҳим (ҷангалҳои тропикӣ, гуногунии биологӣ ва ғайраҳо) қобили қабул нестанд. Чунин намуди сармояҳо ҳамчун пурракунанда буда, нақши такрористеҳсолкунандаро ичро менамоянд. Таназзул, фарсудашавӣ ва камшавии як намуди сармояро бо афзоиши намуди дигари сармоя ҷуброн кардан мумкин нест. Сармояи табиӣ ҳамчун нишондиҳандаи маҷмӯӣ ҳисобида мешавад. Агар яке аз ҷузъҳои ин сармоя беқурб мешавад, пас онро ҷуброн кардан мумкин аст.
	Хеле қавӣ ва	Устувории қавӣ тақозо мекунад, ки сохтори дохилии сармояи табииро тавре тағйир диҳад, то истифодаи захираҳоеро, ки маҳакҳо ва устувории экосистемаҳоро

	устувор (Н. Жоржеску Рейген)	халалдор мекунанд, кам кунад ва онҳоро бо дигар захираҳо иваз намоянд. Дараҷаи муайяни носозгории иктисодиётро ба талаботи муҳити зист бартараф кардан мумкин аст: бо пурратар дар истеҳсолот ҷорӣ намудани маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза, тех-нологияҳо ва сармоягузориҳои калон барои барқарорсозии муҳити зист. Рушди устувор имконияти мӯътадили афзоиши иқтисодиро дар назар дорад. Мавқеи шадиди ҳифзи табиат бо сарфи ҳадди аққали захираҳо ва коҳиши мизони афзоиши иқтисодӣ ва аҳолӣ. Рушди устувори хеле қавӣ имконнопазирии афзоиши миқдории иқтисодиро баррасӣ мекунад. Зарурати рушди сифрии иқтисодӣ ва афзоиши сифрии аҳолӣ эътироф шудааст. Рушди устувори қавӣ ба қонунҳои термодинамикӣ ва ба мафҳуми он, ки ба ҳама гуна коҳиши табиӣ асос ёфтааст, сармояи ивазнашаванда аст. Васеъ гардидани маҳдуди энергияи офтоб ба рушди инсоният маҳдудиятҳои иловагиро ба бор меорад.

Р.К. Тернер “идеологияҳои экологиро” аз рӯи дараҷаҳои устуворӣ ба чор категория (қисмҳо) тақсим кардааст: лагери калон аз ҷиҳати «сабз будани» андозаҳои иқтисодии онҳо; «устувории суст», «тобоварии мус-таҳкам» ва “суботи заиф дар сармояи табиӣ истеҳсолшуда” аст, ки бо мурури замон коҳиш намеёбад. Бо устувории қавӣ мо дар бораи он чизе ки набояд сухан ронем, ки кам шудани сармояи табиӣ ва як қисми фоида аз фурӯши захираҳои барқарорнашаванда бояд барои баланд бардош-тани арзиши нерӯи барқароршаванда сармоягузорӣ карда шавад. Олими англис Д.Пирс ду мавқеи устувориро баррасӣ мекунад: «устувории суст» ва «устувории қавӣ». Ҳарду консепсия ба риояи дарозмуддати талабот оид ба паст накардани сатҳи некӯаҳволӣ асос ёфтааст. Вале воситаҳои ба ин мақсад расидан ба таври гуногун шарҳ дода мешаванд. Асоси консепсияи суботи сустро ин таъмини дараҷаи баланди ивазшавии сармояи сунъӣ (технологӣ) ва табиӣ ва дар натиҷа заифшавии назаррас ташкил медиҳад. Дар баробари ин ба даст овардани устувории бевосита ба ҳосилнокии сармояи умумӣ (аз ҷумла сармояи табиӣ) алоқаманд аст, ки ин маҳсулнокӣ метавонад тавассути навовариҳои технологӣ афзоиш ёбад. Мавқеи марказии консепсияи устувори иқтисодӣ бошад, талабот барои нигоҳ доштани захираҳои сармояи табиӣ, ки ба ҳадафҳои ҳифзи табиат бештар мувофиқанд ташкил медиҳад [5; С. 107-113].

Рақаму далелҳои дар боло овардашуда аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки мафҳуми “устувор” дар илм ва соҳаҳои гуногун ба таври ҳархела маъ-нидод карда мешавад. Аз ин ҷост, ки айни замон дар адабиётҳои илмӣ бештар аз 60 мафҳуми рушди устувор вуҷуд дорад, ки миёни онҳо таърифи аз тарафи комиссияи тахти роҳбарии сарвазири ҳамонвақтаи давлати Норвегия Г.Х. Брундтланд пешниҳодшуда ба мақсад бештар мувофиқ аст. Онро бо чунин тарз метавон шарҳ дод: «Рушди устувор чунин тарзи тараққиёт мебошад, ки талаботи ҳозираи аҳолиро қонеъ намуда, талаботи насли ояндаро зери хатар намемонад». Ё ба тарзи дигар гӯем, «Рушди устувор чунин тарзи тараққиёт мебошад, ки тала-боти имрӯзаи аҳолиро бо дарназардошти талаботи насли оянда қонеъ менамояд». Он аслан ду мафҳуми асосиро дар бар мегирад [17; С.20-24]:

1) Мафҳуми талабот, аз он ҷумла талабот барои арзи вуҷуд дош-тани табақаи қашшоқи аҳолие, ки бояд предмети аввалиндаҷаи пеш-бурди ҷамъият бошад;

2) Мафҳуми маҳдудият, ки ҳолати технологӣ ва ташкилии ҷамъ-иятро бо назардошти ҳифзи муҳити зист, ки ба қонеъ намудани талаботи имрӯзаю ояндаи ҷамъият равона карда шудааст, фаро мегирад.

Мувофиқи нишондиҳандаҳои омории ҷаҳонӣ иқтисодиёти Ҷумҳу-рии Мардумии Чин, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Ҳиндустон ба систе-маи иқлимии сайёра бештар

таъсир мерасонанд ва дар маҷмуъ, нисфи партовҳои карбон (CO2)-ро дар ҷаҳон мебароранд. Федератсияи Россия аз рӯи партовҳои CO2 дар ҷаҳон ҷои чорумро ишғол мекунад - 4,6%. Рақаму далелҳои болоӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки мушкилоти ҳифзи системаи иқлим барои ҳама кишварҳо умумӣ буда, бо мақсади муттаҳид кардани кӯшишҳо дар соли 1992 Конвенсияи ҳамоҳангсозии СММ оид ба тағйирёбии иқлим қабул карда шуд, ки дар таҳияи он Протоколи Киото (1997) ва Созишномаи Париж (аз соли 2015) ба амал бароварда шуда истодаанд. Татбиқи Протоколи Киото барои инсоният таҷрибаи хеле калон ва ҷолиберо фароҳам овард, ки он бе паст кардани суръати рушди иқтисодӣ имкони идора кардани партовҳоро дорад. Механизмҳои бозорӣ - савдои партовҳо - асоси Протоколи Киоторо ташкил доданд. Тибқи протоколи Киото Федератсияи Россия ба яке аз се фурӯшандаи беҳтарин дар бозори байналмилалии карбон табдил ёфтааст, ки дар ин роҳ мавқеи сазовори худро дар ҷаҳон ишғол менамояд. Дар ин кишвар ҳудуди 150 лоиҳаи «Киото» ба маблағи тақрибан 1 миллиард доллари ИМА амалӣ гардида, сармоягузориҳои бадастомада асосан барои коҳиш додани партовҳои газҳои гулхонаӣ дар корхонаҳо мақсаднок сарф карда шудаанд, ки пеш аз ҳама ба чорабиниҳои зерин равона карда мешавад [16; С.28-32]:

- механизми дастгирии рушди устувор, ҳавасмандгардонии ишти-роки субъектҳои давлатӣ ва хусусӣ дар самти коҳиш додани партовҳои газҳои гулхонаӣ;
- истифодабарии равишҳои ғайрибозорие, ки иштироки бештари секторҳои давлатӣ ва хусусиро дар татбиқи ҳиссагузориҳои аз ҷиҳати умумидавлатӣ муайяншуда таъмин менамояд.

Дар айни замон, мушкилоти ташаккули иқтисодиёти камкарбон бо кам кардани партовҳои газҳои гулхонаӣ барои аксарияти мутлақи киш-варҳои пешрафта, аз он ҷумла ба Ҷумҳурии Мардумии Чин ва бисёр ширкатҳои фаромиллӣ ба як тамоюли афзалиятноки ҷаҳонӣ табдил ёфта истодааст. Механизмҳои иқтисодӣ ва ҳуқуқии танзими карбон босуръат инкишоф меёбанд, ки метавонанд боиси тезу тунд шудани муаммоҳои «протексионизми экологӣ» - яъне ҳимояи истеҳсолкунандагони маҳсу-лоти экологии ватанӣ гардад.

Ҳадафи Созишномаи Париж аз он иборат аст, ки болоравии ҳаро-рати ҷаҳонӣ дар сатҳи 2°С болотар аз сатҳи аз ҳад зиёд саноатикунонӣ нигоҳ дошта шавад ва кӯшишҳо барои маҳдуд кардани болоравии ҳаро-рат то 1,5°С, яъне маҳдудиятҳои хеле сахттар дар муқоиса нисбат ба тамоюлҳои кунунии афзоиши ҳарорати ҷаҳонӣ мебошад. Аз ин ҷост, ки барои ноил шудан ба ин ҳадаф, тарафҳои Созишномаи Париж мустақи-лона дар сатҳи миллӣ саҳми афзояндаи “шӯҳратпарастӣ”-ро ба воку-ниши глобалӣ ба тағйирёбии иқлим муайян мекунанд (аз ҷумла муқар-рар кардани ҳадафҳо барои маҳдуд ва ё кам кардани партовҳои газҳои гулхонаӣ), стратегияҳои рушди ками партовҳои газҳои гулхонаӣ ва иқлимро қабул мекунанд.

Яке аз муаммоҳои мураккаб гардидани истифодаи захираҳои табиӣ - ин таназзул (харобшавӣ)-и захираҳои заминҳои кишоварзӣ мебошад. Дар шароити ҳозира қариб, ки дар ҳама минтақаҳои ҷумҳурӣ тамоюли таназзул (харобшавӣ)-и замин - эрозия, ботлоқшавӣ, шуршавӣ, биёбон-шавӣ, обхезӣ, аз ҳад зиёд сабзидани алафҳои бегона дар заминҳои аҳа-мияти кишоварзидошта, бо буттаҳо ва ҷангалҳои хурд ва ғайра раванд-ҳое, ки боиси аз даст додани ҳосилхезии заминҳои кишоварзӣ ва аз муомилоти кишоварзӣ баромадани онҳо мегарданд, ба чашм мерасад. Эрозияи обӣ -17,8 %, эрозияи шамолӣ (бодӣ) -8,4 %, ботлоқзор -12,3 % ва шӯршавӣ 20,1 % заминҳои майдони киштзори хоҷагии қишлоқро фаро гирифтааст. Ҳатто бештар минтақаҳое, ки хатари тамоюли равандҳои таназзул зиёд аст (заминҳои эрозиягардида, дефлятсионӣ ва ғайра мебо-шад), ки дар он ҷойҳо паст шудани сифати заминҳои кишоварзӣ боиси норасоии назарраси ҳосил дар соҳаи кишоварзӣ мегардад [11; С.16].

Ҳангоми истифодаи иқтидори захираҳои табиӣ се ҳолатро вохӯр-дан мумкин аст. Якум, дар ҳолати истифодаи захираҳои табиӣ рушди иқтисодӣ дида мешавад, яъне сатҳи зиндагӣ хубтар шуда, дар ин шароит барои насли оянда имкониятҳо маҳдуд

мешаванд. Дуюм, ҳангоми маҳдуд будани истифодабарии захираҳои табиӣ имконият барои насли оянда боқӣ мемонад. Сеюм ин, ки зимни коркард ва истихроҷи канданиҳои фоиданок ба муҳити зист як қатор партовҳо дохил мешаванд, ки муҳити зистро халалдор менамоянд. Ҳамин тавр, дар ҷадвалҳои поёнӣ партов-ҳои моддаҳои зарарноки ба атмосфера зараровар дар маҷмуъ ва дар минтақаҳои алоҳидаи ҷумҳурӣ оварда шудааст (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2

Моддаҳои зарарноки ба атмосфера партофташуда (аз руи ҳиссаҳо) дар ҳудуди минтақаҳои алоҳидаи ҷумҳурӣ хазор тонна/намак ҳазор тонна/сол

Ҳамагӣ	2014 с.	2016 с.	2018 с.	2019 с.	2020 с.	2020/2014	
						бо рақам	бо %
Ҷумҳурии Тоҷикистон	31,1	27,0	46,7	63,3	61,5	1912,6	197,7
аз он ҷумла:							
ш.**Душанбе**	5,1	7,0	16,2	17,2	18,8	95,8	368,6
Вилояти Суғд	10,7	10,4	11,7	11,6	15,1	161,5	141,1
ш.Хуҷанд	0,5	0,6	0,8	1,2	2,9	1,4	580
Вилояти Хатлон	2,1	1,8	5,6	18,6	8,5	17,8	404,7
ш.Кӯлоб	0,1	0,1	0,3	0,7	0,02	0,002	20
ВМКБ	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	00	00
ш. Хоруғ	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	00	00
НТҶ	16,6	17,6	14,8	15,9	19,1	317,0	115,0
ш. **Вахдат**	0,02	0,01	0,02	0,02	0,2	0,004	1000
ш.Турсунзода	16,2	17,4	14,7	15,7	17,5	283,5	108,0

Сарчашма: Тоҷикистон: 30-соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмӯаи оморӣ. Агентии омори назди президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2021. - С. 323.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашмаи ифлосшавии муҳити зист партовҳои аз корхонаҳои саноатӣ, фермаҳои чорводорӣ ва нақлиёти ҷамъиятию шахсӣ дохилшаванда ба ҳисоб мераванд.

Чи тавре, ки маълум аст яке аз захираҳои табии, ки аз ҳама бештар барои қонеъ намудани талаботи иқтисодӣ-иҷтимоии аҳолӣ ва иқтисо-диёт истифода мешавад - ин захираҳои об мебошад. Таҳлили нишонди-ҳандаҳои истифодабарии захираҳои об дар миқёси соҳаҳои иқтисоди миллӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки аз ҳам бештар захираҳои об дар соҳаи кишоварзӣ, аз он ҷумла барои обёрӣ истифода мешавад. Сабаби аз ҳама зиёд истифода бурдани захираҳои об дар соҳаи кишоварзӣ нисбати дигар соҳаҳои иқтисоди миллӣ дар он аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон ба мисли дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ дар минтақаи барои обёрику-нонӣ эҳтиёҷдошта («аридная зона») ҷойгир шудааст ва аз ҳамин хотир, зиёда аз 90 %-и маҳсулотҳои соҳаи растанипарварӣ ба заминҳои обӣ рост меояд. Агар истифодаи захираҳои обро дар миқёси 100 фоизи соҳаҳои кишоварзӣ арзёбӣ намоем, он гоҳ маълум мегардад, ки 15 фоиз (албатта аз 85 фоиз ба соҳаи кишоварзӣ рост омада) барои таъмини фермаҳои чорводорӣ ва обшоркунии чарогоҳҳо сарф мешавад [2; С.69-75].

Умуман дар маҷмуъ, на танҳо дар ҷумҳурии мо, балки дар дигар кишварҳои минтақаи Осиёи Марказӣ аз ҳама бештар захираҳои об барои обёрикунонии заминҳои кишоварзӣ истифода мешаванд, ки имрӯзҳо 30 фоиз - ММД-и кишварҳои минтақаро ташкил медиҳад, ки дар он 60 фоиз аҳолӣ банд мебошад. Ҳаҷми истифодаи об дар ин самт асосан аз масо-ҳати азхудкунии обёрии заминҳо вобаста мебошад. Маълумот оид ба саҳми иштироки ҳар як кишвари минтақа оид ба обистифодабарӣ бо мақсади

обёрикунӣ, саноат ва оби нӯшокию истифодаи он дар хоҷагиҳои коммуналию манзилӣ дар поён оварда шудааст (ҷадвали 3).

Ҷадвали 3

Вазни қиёсии ҳар як кишвари минтақа дар истифодаи захираҳои об барои обёрӣ, саноат ва истифодаи оби нӯшокӣ дар соли 2021 (бо %)

Намудҳои обистифодабарӣ	Қазоқистон	Қирғизистон	Тоҷикистон	Туркменистон	Ӯзбекистон
Обёрикунонӣ	14	9	12	18	47
Обистифодабарӣ дар деҳот	8	5	31	7	49
Саноат (аз он ҷумла обистифодабарӣ дар шаҳр)	53	7	10	12	18
Оби нӯшокӣ ва коммуналию манзилӣ	14	4	15	9	58

Таҳлили нишондиҳандаҳои ҷадвал аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар ҳудуди Казоқистон (2724,9 тыс. км^2) аз ҳама бештар захираҳои обӣ арзи ҳастӣ менамояд дар муқоиса нисбати дигар кишварҳои минтақа (1283 тыс. км^2), вале он масалан нисбати Ҷумҳурии Ӯзбекистона дар маҷмӯъ ба миқдори 3,5 маротиба захираҳои обро истифода мебаранд. Нишонди-ҳандаҳои овардашуда боз як бори дигар тасдиқ менамояд, ки зиёда аз нисфи захираҳои оби барои обёрикунонӣ сарфгардида - 47 фоиз ба Ӯзбе-кистон рост меояд, ки он дар 52400 млн. м^3 дар як сол ташкил медиҳад. Истифодаи солонаи захираҳои об барои обёрикунонии замин дар миқёи дигар кишварҳои Осиёи Марказӣ чунин рақамҳоро ташкил медиҳанд: Туркменистон - 18 фоиз (20000 млн. м^3), Қазоқистон -14 фоиз (15000 млн. м^3), Тоҷикистон - 12 фоиз (13550 млн. м^3), Қирғизистон - 9 фоиз (9500 млн. м^3) [15; С.104-105].

Таҳқиқоти олимони соҳаҳои мухталифи иқтисодию иҷтимоии Осиёи Марказӣ аз он далолат мекунад, ки дар солҳои оянда зиёдшавии босуръати аҳолӣ мушкилиҳои боз ҳам бештарро дар минтақа ба амал меоранд. Хусусан масъалаи об, андешидани чораҳои ҷузъӣ ва эҳтироми ҳуқуқии тарафайнро талаб мекунад. Манфиати яктарафа ҳамеша боиси изтироб ва зиёни тарафи дигар мегардад. Масалан, бо сабаби баланд-шавии нархҳои сӯзишворӣ (нефт, ангишт ва гази табиӣ) Ҷумҳурии Қир-ғизистон маҷбур шуд, ки барои зиёд намудани қувваи барқ дар неругоҳи барқии Тохтагул тобистон низоми обро кам карда, зимистон обро зиёд сар диҳад. Лекин чунин чорабинӣ бе таъсир намонд, яъне зимистон обро зиёд сар додан аз обанбор нисбати меъёри муқарраpӣ ду маротиба зиёд шудани сатҳи обҳои зиёдатии дар давраи нашъунамои (вегетатсияи) зироат, шӯршавии замин ва ҳатто зери об мондани баъзе деҳаҳои ба соҳили дарё наздик мушоҳида карда шуд.

Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суханронии худ аз минбари баланди СММ қайд наму-дааанд «…аз рӯйи таҳқиқи коршиносон, дар дунё захираи манобеи табиии сӯхт ва монанди инҳо рӯз аз рӯз коҳиш меёбад. Аммо Тоҷикистон дорои захираҳои азими энергияи об аст ва қодир хоҳад буд нерӯи барқи арзон ва аз ҷиҳати иқтисодӣ даромаднок ва аз нигоҳи экологӣ поку бехавфро содир кунад. Аз ин лиҳоз, моояндаи иқтисодии кишвари худро дар рушди соҳаи гидроэнегетика мебинем» [1].

Яке аз муаммоҳои доғи рӯз дар минтақаи Осиёи Марказӣ, ки таъсири ногувори он аз он ҷумла ба ҷумҳурии мо ногузир аст - ин нестшавӣ ва буҳрони баҳри Арал мебошад. Нисбати баҳри Арал ҳаминро гуфтанием, ки ҷумҳурии мо дар ҳама чорабиниҳои пешгирии хавфи экологии ин минтақа фаъолона иштирок мекунад. Вале мувофиқи

ақидаи баъзе коршиносон, қисмати асосии баҳри Арал ва оқибатҳои он аз ҳисоби ғайриоқилона истифода бурдани захираҳои об бештар дар Ӯзбекистону Туркманистон ба амал омадааст. Масалан, агар аз ҳаҷми оби дарёи Ому танҳо 20 фоизи он дар қаламрави ҷумҳурӣ истифода шавад, пас 80 фоизи он берун аз ҳудуди Тоҷикистон сарф мегардад. Дар баъзе солҳо ҳатто ягон қатра об ба баҳри Арал нарасидааст. Ҳол он ки аз ҳисоби он обҳо баъди обёрӣ ва партофтани обҳои колекторӣ-дренажӣ дар Ӯзбекистон ва Туркманистон чандин кӯлҳои сунъӣ пайдо шудаанд. Ҳатто дар Туркманистон солҳои наздик сохтани баҳри сунъӣ бо дарозии қариб 1400 м дар назар дошта шудааст. Сарфи об дар Ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ яке аз беҳтарин роҳи наҷоти баҳри Арал мебошад. Ҳоло дар давлатҳои мутараққии пахтакор (Штатҳои Муттаҳидаи Америка ва Исроил) дар мавсими пахтакорӣ ба ҳар як гектар 5-6 ҳазор $м^3$ об сарф шуда, ҳосилнокии ҳар як гектар 50-55 сентнерро ташкил медиҳад. Дар ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ ин нишондиҳанда ба ҳар як гектар 13-15 ҳаз. $м^3$ расида, ҳосилнокӣ ҳамагӣ 15-20 сентнерро ташкил мекунад. Хоҷагиҳои хурде ҳастанд, ки ҳангоми обёрии пахтазор дар як гектар то 18-19 ҳаз. $м^3$ об сарф мекунанд. Чунин вазъият хеле ташвишовар аст ва он дар оянда садди роҳи ҳалли бисёр мушкилот мегардад [9; С.3-7; 12; С.224].

Аз нигоҳи мо, дар баробари муайян намудани низоми об бояд диққати асосӣ ба масъалаи тоза нигоҳ доштани об аз партовҳои корхонаҳои саноатӣ ва кишоварзӣ дода шавад. Ин масъалаҳо дар Тоҷикистон хеле ташвишовар аст, тайи 15 соли охир сифати обҳои зеризаминӣ дар ҳавзаи дарёҳои Сир ва Кофарниҳон аз обҳои партов хеле паст гардидааст.

Ҳамин тавр, вазъ ва тамоюли рушди захираҳои оби ҷумҳурӣ - ҳам-чун самти муҳими рушди устувори иқтисодии минтақаро таҳлил намуда, барои бартарафсозии муаммоҳои ҷойдошта ва истифодаи самараноки захираҳои обӣ чорабиниҳои зеринро амалӣ намудан ба мақсад мувофиқ аст:

- азнавтаҷҳизонӣ ва барқароркунии иншоотҳои гидротехникӣ ва чи хеле маълум аст, ин иншоотҳо дар шароити ҳозира ба хизматрасониҳои техникӣ эҳтиёҷ доранд, зеро ки аз сабаби дар минтақаҳои сейсмологии номусоид ҷой доштанашон хатари таги об мондани водиҳои дар поёноб ҷойгиршударо ба миён меоваранд (новобаста аз оне, ки ин ҷараён дар ҷумҳурӣ зина ба зина амалӣ гардида истодааст, масалан азнавтаҷҳизониии неругоҳи обии барқии Норак ба анҷом расида истодааст). Як нуктаро низ бояд қайд намуд, ки моҳи августи соли 2014 Созишнома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Бонки Аврупоии таҷдид ва Рушд дар бораи азнавсозии НОБ-и Қайроқум дар ҳаҷми 75,7 млн. доллари амрикоӣ ба анҷом расид ва инчунин даҳҳо лоиҳаҳои инвеститсионӣ оид ба рушди соҳаи гидроэнергетика амалӣ гашта истодааст. Аз ин рӯ, ба мақсад мувофиқ мебуд, агар ки азнавтаҷҳизонӣ (реконструкция)-и иншоотҳои гидротехникӣ метавонист яке аз самтҳои афзалиятноки рушди гидроэнергетика дар ҷумҳурӣ қарор мегирифт;
- сохтану ба истифода додани неругоҳҳои обии барқии дар нақша гирифта шуда (Роғун, Даштиҷум ва ғ.). Масалан, дар назар дошта шудааст, ки танҳо сохтану ба истифода додани НОБ-и Роғун имконият медиҳад, ки коркарди солонаи қувваи барқро дар ин неругоҳи аср ба 14 млрд. кВ соат расонда шавад, ки арзиши пурраи ин сохтмон бо нишондиҳандаҳои тахминӣ 3,4 млрд. доллари амрикоиро ташкил медиҳад. Умуман дар назар дошта шудааст, ки бо сохтану истифода додани НОБ-ҳои дар нақша гирифташуда то соли 2020-ум истеҳсоли қувваи барқро дар ҷумҳурӣ то 57 млрд. кВт. соат расонида шавад, ки ин имконият медиҳад на танҳо истиқ-лолияти пурраи энергетикиро ба даст дарорем, балки бо назардошти исти-фодаи самараноки захираҳои оби аз обанборҳои ин нерӯгоҳ иловатан зиёда аз 100 ҳазор гектар заминҳои ташналабро обёрӣ кардан мумкин аст;
- ҷоннок намудани фаъолгардонии ҷалби сармоягузориҳо ба рушди «иқтисодиёти сабз». Ин мафҳум, чунин низоми иқтисодиро дар бар мегирад, ки технологияи аз ҷиҳати

экологӣ тоза ва аз ҷиҳати иқтисодӣ самаранок бояд асоси рушди босуботи кишоварзиро таъмин намояд, ки ҳам рушди иқтисодӣ ва ҳам бехатари муҳити атрофро таъмин карда тавонад. Барномаи СММ оид ба муҳити зист дар моҳи марти соли 2009 маърӯзаи «Раванди нави глобалии сабз»-ро тайёр намуд, ки дар он зарурати сармоя-гузориҳо ба пешгирии муаммоҳои экологии ҷаҳониро пешниҳод намуд. Масалан, сармоягузориҳо дар ҳаҷми 1 фоиз аз ММД-и ҷаҳонӣ, яъне $750 млрд дар ду соли оянда метавонад ба ташкили «иқтисодиёти сабз» заминаи мустаҳкам гузорад. Дар соҳаи истифодаи захираҳои обӣ бошад, ин ҷараён бо воситаи амалисозии маҷмуи чорабиниҳо ба мисли гузаштан ба техноло-гияи ҳифзи захираҳо ва энергия равонагардида, истифода ва амалисозии усулҳои муосир ва инноватсионии обёрикунӣ (ба мисоли қатрагӣ, боронӣ, зерихокӣ ва ғ.), таҳия ва таъсис намудани низом (система)-и иттилоотии комплексии хоҷагии об; амалӣ намудани чорабиниҳои муҳофизати растаниҳо бо истифодаи усули агробиологӣ, пешгирӣ намудани сарчашмаи ифлосшавии захираҳои об, таъмини аҳолӣ бо оби тоза ва аз ҷиҳати санитарӣ ҷавобгӯӣ ва ғайраҳо амалӣ шаванда;

- азхудкунии заминҳои обӣ бо хотири рушди устувори кишвар ва аз ҷумла соҳаи кишоварзии мамлакат. Масалан, мувофиқи ояндабиниҳо масоҳати заминҳои обӣ то соли 2030 метавонад то масоҳати 1 млн. гектар зиёд гардад, ки ба ин мақсад тақрибан 4,3 млрд. сомонӣ ё ин ки 432 млн. долл. ИМА лозим меояд, ки азхудкунии ҳар як гектар ба ҳисоби миёна зиёда аз 15 ҳазор сомонӣ ё ин, ки 1,5 ҳазор доллари ИМА арзёбӣ мегар-дад. Новобаста аз вазъи иқтисодии ҷумҳурӣ амалисозии лоиҳаи мазкур истеҳсоли умумии танҳо маҳсулотҳои кишоварзии аз ҳисоби заминҳои дар оянда обёришаванда бадастовардаро метавонад то 2 маротиба (тақрибан зиёда аз 4 млн. тонна) зиёд гардонад, ки он метавонад як даромади хуби иқтисодиро дар шароити соҳибистиқлолии ҷумҳурӣ ба даст оварад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар ҳамаи давру замон ба ҳамсоягон дар ҳалқаи дӯстию ҳамкорӣ зиндагӣ карда, ҳунару сабақи ниёгони худро ба онҳо низ ёд медоданд. Аз ин хотир, дар баробари манфиати худ, мо бояд манфиати ҳамсоягонро низ ба эътибор гирем. Пешвои муаззами миллат, Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни ин масъала дахл намуда, чунин иброз кардааст: «…стратегияи нави манбаъҳои энерге-тика, истифодаи об ва дар маҷмӯъ, экологияи табиат ва энергетикаи мамлакатро ба таври дақиқ таҳия намуда, мо бояд, барои рушду усту-вории ояндаи мамлакат ва минтақа тамоми тадбирҳоро андешем. Муҳим аст, ки ояндабиниро муайян карда, набояд дар ҳалли ягон проблемаи глобалии имрӯза ва оянда ба тундравӣ ва кундравӣ майл намоем».

Дар маҷмуъ, вазъ ва тамоюли обистифодабариро дар соҳаҳои мухталифи иқтисоди давлатҳои минтақа арзёбӣ намуда, чунин хулосагузорӣ кардан мумкин аст, ки дар баробари истифодабарии об вазифаи дигар дар ин соҳа пеш гирифтани ҳифзи захираҳои обӣ мебошад. Аз ин ҷост, ки аз нигоҳи мо дар ин соҳа чунин чорабиниҳоро амалӣ намудан саривақтӣ ва ҳатмист: чорабиниҳои ба ислоҳот вобаста, яъне бо назардошти ҷорӣ кардани об бо истифода аз технологияи пешқадами инноватсионӣ (қатрагӣ, зерихокӣ ва ғ) ва гузаронидани чорабиниҳои комплексии мелиоративӣ (агро ва гидротехникӣ, зиддиэрозионӣ, экологӣ ва ғ.). Инчунин хубтару беҳтар мебуд ба нуктаҳои зерин низ бояд аҳамият дода мешуд: муайян кардани ҳаҷми умумии захираҳои об, муайян намудани таркиби захираҳои об ба талаботҳои гигиению санитарӣ чавобгӯ будани он; омӯхтани динамика (тағйирёбӣ)-и захираҳои об; таҳлил намудани сама-ранок истифодабарӣ ва ҳифзи захираҳои об ва ғайра.

АДАБИЁТ

1. Эмомалӣ Раҳмон. Суханронии Пешвои милллат, Президенти мамлакат муҳ-тарам Эмомалӣ Раҳмон дар мубоҳисоти умумии Иҷлосияи 70-уми Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид (25-28 сентябри соли 2015).

2. Арифов Х.О. О водных спорах и строительстве больших плотин //Мелиорация и водные ресурсы: проблемы и пути их решения (Материалы научно-практи-ческой конференции, 25 декабря 2010 г.), Душанбе, 2010. - С.69-75.
3. Ганиев Т.Б. Эффективность мирового опыта формирования системы устой-чивого менеджмента водного хозяйства и рационального водопользования в усло-виях глобализации мировой экономики. Вестник Таджикского национального уни-верситета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе, -2018. -№6. Ч.1. - С. 29-36.
4. Данилов-Данильян В.И., Лосев К.С. Глобальные экологические, экономи-ческие, социальные и политические последствия потребления воды. Часть I. - М.: ИНФРА-М, 2012. - 216 с.
5. Бобылев С. Н. Экономика устойчивого развития: учебник /С.Н. Бобылев. - Москва: КНОРУС, 2021. - 672 с.
6. Данилов-Данильян В.И., Лосев К.С. Экологический вызов и устойчивое раз-витие. - М.: Прогресс-Традиция, 2000. - 416 с.
7. Зелёная экономика и цели устойчивого развития для России: коллективная монография / Под науч. ред. С. Н. Бобылёва, П. А. Кирюшина, О. В. Кудрявцевой. - М.: Экономический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 2019. - 284 с.
8. Исайнов Х.Р. «Зеленая» экономика: мировые тенденции и опыт Тад-жикистана. Вестник ТНУ (серия социально-экономических и общественных наук). -2022. -№4. - С. 48-54.
9. Одинаев Х.А. Водные ресурсы в системе факторов устойчивого развития региональной экономики. //Вестник Таджикского национального университета. - Душанбе: СИНО, 2019/№4. Часть 2. - С. 3-7.
10. Новоселова И. Ю., Новоселов А. Л., Потравный И. М., Авраменко А.А. Управление конфликтами в сфере природопользования: анализ и поиск компромиссов. - Москва: КНОРУС, 2020.
11. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года. ООН, Нью-Йорк, сентябрь 2015 г.8. Павлов А.А. Политические проблемы энергетического сотрудничества России со странами Центрально-Азиатского региона. Автореф. канд. дис., - Санкт-Петербург., 2011. - 22 с.
12. Рекомендации по предупреждению и разрешению конфликтных ситуаций при распределении и использовании водных ресурсов. - Душанбе, ЭКОСАН, 2003. - 482 с.
13. Рекомендации по устойчивому управлению водными ресурсами в Центральной Азии. ПроектSWAN. - Алматы, 2014. - С.6.
14. Экономические аспекты использования и охраны водных ресурсов Централь-но-Азиатского региона: проблемы и перспективы развития /Монография: Б.Дж. Оди-наев/. -Душанбе: Изд-во: «Ирфон», 2017. -160 с.
15. Bobylev, S., Grigoryev, L. In search of the contours of the post-COVID Sustainable Development Goals: The case of BRICS // BRICS Journal of Economics. - 2020. - № 2. - С.28-32.
16. Patermann C., Aguilar A. The origins of the bioeconomy in the European Union //New biotechnology. - 2018. - Vol. 40. - Pp. 20-24.

REFERENCES

1. Emomaly Ramon. Sukhanronii Peshvoi Millat, Presidential mamlakat muҳ-taram Emomalӣ Raҳmon dar muboҳhisoti umumii Iҷlosiyai 70-umi Maҷmai Umumii Sozmoni Milali Muttavid (September 25-28, 2015).
2. Arivof Kh.O. On water disputes and the construction of large dams // Melioration and water resources: problems and ways to solve them (Proceedings of the scientific and practical conference, December 25, 2010), Dushanbe, 2010. - P. 69-75.
3. Ganiev T.B. Efficiency of world experience in the formation of a system of sustainable water management and rational water use in the context of the globalization of the world economy. Bulletin of the Tajik National University. Series of socio-economic and social sciences. - Dushanbe, -2018. -#6. Part 1. - P. 29-36.
4. Danilov-Danilyan V.I., Losev K.S. Global environmental, economic, social and political consequences of water consumption. Part I. - M.: INFRA-M, 2012. - 216 p.
5. Bobylev S.N. Economics of sustainable development: textbook /S.N. Bobylev. - Moscow: KNORUS, 2021. - 672 p.

6. Danilov-Danilyan V.I., Losev K.S. Ecological challenge and sustainable development. - M.: Progress-Tradition, 2000. - 416 p.
7. Green economy and sustainable development goals for Russia: collective monograph / Under scientific. ed. S. N. Bobyleva, P. A. Kiryushina, O. V. Kudryavtseva. - M.: Faculty of Economics of Moscow State University named after M.V. Lomonosov, 2019. - 284 p.
8. Isaynov Kh.R. "Green" economy: world trends and experience of Tajikistan. Bulletin of TNU (series of socio-economic and social sciences). -2022. -#4. - P. 48-54.
9. Odinaev Kh.A. Water resources in the system of factors of sustainable development of the regional economy. // Bulletin of the Tajik National University. - Dushanbe: SINO, 2019/No. 4. Part 2. - P. 3-7.
10. Novoselova I. Yu., Novoselov A. L., Potravny I. M., Avramenko A. A. Management of conflicts in the field of nature management: analysis and search for compromises. - Moscow: KNORUS, 2020.
11. Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. UN, New York, September 20158. Pavlov A.A. Political problems of energy cooperation between Russia and the countries of the Central Asian region. Abstract cand. dis., - St. Petersburg., 2011. - 22 p.
12. Recommendations for the prevention and resolution of conflict situations in the distribution and use of water resources. - Dushanbe, ECOSAN, 2003. - 482 p.
13. Recommendations for sustainable water management in Central Asia. SWAN project. - Almaty, 2014. - P.6.
14. Economic aspects of the use and protection of water resources in the Central Asian region: problems and development prospects / Monograph: B.J. Odinaev /. - Dushanbe: Publishing house: "Irfon", 2017. -160 p.
15. Bobylev, S., Grigoryev, L. In search of the contours of the post-COVID Sustainable Development Goals: The case of BRICS // BRICS Journal of Economics. - 2020. - No. 2. - P.28-32.
16. Patermann C., Aguilar A. The origins of the bioeconomy in the European Union // New biotechnology. - 2018. - Vol. 40.- P. 20-24.